84 КЫ
А 45

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АКСАКАЛДАР КООМУ

ОРМОН-БАЛБАЙ

84КИ
А 45

КЫРГЫЗ ЖУМУРИЯТТЫК
АКСАКАЛДАР КООМУ

Алдаш молдо

БУГУ МЕНЕН САРБАГЫШТЫН УРУШУ

Бишкек ш. 1992-ж.

АВТОР ЖӨНҮНДӨ КЫСКАЧА МААЛЫМАТ

Алдаш молдо — Алдаш Жээнике уулу Ысык-Көл аймагындагы Жети-Өгүз ооданындагы Жети-Өгүз болушунун жеринде 1876-жылы (айы белгисиз) малчы букара Жээнике Мадыл уулунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Асанда коюлган аты Алдаяр. Эркелетип айтып жүрүшүп Алдаш болуп калган.

Алдаш молдонун атасы коңурат уруусунан. Анын жакынкы тегинде ырчы, комузчу, өнөрпоздор болгону белгисиз, бирок энеси бугунун арык тукумунун кара кыз уруусунан чыккан белгилүү манасчы жана акын Назардын кызы болгон.

Алдаш молдо жаштайынан зээндүү чыгып, катын-калачтарга кошок үйрөтүп, ар кандай окуялар жөнүндө жамактап, айыл арасына тааныла баштайт. Элиндеги бир чала молдодон кат тааныганды окуп үйрөнүп, бир топ жыл өткөндөн кийин, үйлүү-жайлуу болгонуна карабай, болжол менен 1897—1989-жылдарда Каракол шаарында ошол кезде даңкы далай жерге тараган татар чоң молдо Шакир дамбылданын медресесине биринчи кыргыздардан болуп кирип, беш жыл окуп жакшы бүтүрүп чыккан.

Медреседе окуп жүргөн жылдарында эле дин жана фан илимдери боюнча жазылган китептердин шарапаты менен Алдаш молдонун дүйнө таануу керекмети кеңейип, аң-сезими жогорулап, айлана чөйрөсүн өз ою менен баамдап, улуттук намызы ойгонуп, окуяларга акылынын, билиминин деңгээлине жараша кыялданып өзүнө кудай берген көркөмдүк өнөр каражаттардын бири—акындык менен баа берүүгө тырышкан. Табигый таланты тынчытпаган жаш акын акый-катсыздыктарга жаны чыдабай, аларды жасагандардын бетин ачып, шарияттын мыйзамдары менен күнөөлөп, кедей-кембагалдарга, ызаланган, кордолгондорго, аргасыздарга жан тарткан,

акыйкаттыкка, абийирдүүлүккө үндөгөн казалдарын жазо баштаган.

Медресени бүткөндөн кийин Алдаш молдо айлына кайтып, мектеп уюштуруп, мугалимдик кесип кылган. Адеген жылдары боз үйдөн жасалган «көчмө мектепте», кийин мунттун алдында Жети-Өгүздүн Талды-Булак өрдөшүнө Байгабыл Осмон уулу деген киши жыгачтан чакан «медресе» салдырып, Алдашты чакырып келип балдарды окуттурган.

Алдаш молдонун мектебинде байлар менен жардылардын, манаптар менен букаралардын балдары бирге окушуп, билим алууга тең укуктуу болушкан. Бул мектепте жалаң гана диний дарстар эмес, фан дарстары: эсеп, жуграфия, тарых да окутулган. Өктөбүр төңкөрүшүнөн кийин, ар бир айылга мектеп ачылганда, Алдаш молдонун өзү да жана анын көптөгөн шакирти да жаңы мектептерди уюштуруп, Жети-Өгүз өрөөнүнүн кыйла жерлеринде мугалимдик кызмат аткарышты.

1925-жылы мугалимдерди аттестациялоо жүргүзгөндө, Алдаш молдону кудайга ишенет, намаз окуйт, окуучуларды динге үгүттөп идеологиясын бузат деп, мугалимдиктен бошотуп коюшкан, бирок анын акындык талантын тартып алалышмак беле...

Алдаш молдо революциядан мурда да, кийин да акындык каражаты менен коомдо учураган зордук-зомбулукка, карөзгөйлүккө, бузукулукка — адамкерчиликке жатпаган бардык терс көрүнүштөргө каршы күрөшкөн жана аларды кудайдын каарына калып,тигил дүйнөдө тозокко түшөсүңөр деп коркуткан. Букаранын баласы, жарды молдонун кудайдан башка кайсы күчтүү куралы бар эле?..

Кыргыздын алгачкы жазма акындарынын баарысынан Алдаш молдонун чыгармаларынын айырмасы каармандарынын жана башка персоналарынын баарысы тарыхый жашаган адамдар жана алар кайманасыз накта өз аттары менен аталган. Эмгегиндеги көтөрүлгөн маселелерде да тарыхый окуялар баяндалат. Ошонусу менен Алдаштын калеминин учуна илинген улуктар, төбөлдөр, эл билермандары убагында авторго далай колдорунан келген запкыларын көрсөтүшкөн.

Кийин, совет өкмөтүнүн убагында да эски заманды көксөгөн, динчил молдонун чыгармасы делинип, басмадан жарык көрө алган эмес.

Алдаш молдонун ар кандай көлөмдө жазылган ырларынан башка үч тарыхый чоң казалы бар: «Халзаман», «Уркүн» жана

ушул китепте жарыяланган «Бугу менен сарбагыштын урушу». Ушулардын ар бирөөнөн үзүндүлөр 1990-жылы «Кыргызстан» басмасынан чыккан «Мурас» китебинде жарыяланган.

Бул акыркы казалы Кыргыз АССРнын фольклордук Комиссиясынын тапшыруусу боюнча 1925—1928-жылдарда жазылып «Балбай баатыр, бугу-сарбагыштын чабуулу» деген алгачкы ат менен тигил Комиссияга 1928-жылы тапшырылган. Комиссия «Ормон-Балбай» деген ат койду деген кабарды Алдаш молдо өзү укkан, бирок басмадан чыгышын күткөн жок— 1929-жылы кулакка тартылып, айдалып кетээрден бир жума мурда 1930-жылы 29-январда дүйнөдөн кайткан.

Алдаш молдонун өмүр баянын толук билгиси келгендерди Абдулхай Алдашевдин 1988-жылы «Ала-Тоо» журналына жарыяланган «Алдаш Жээнике уулу — Алдаш молдо» макаласынан жана жогоруда айтылган «Мурас» китебинен окушун өтүнөбүз.

А. АЛДАШЕВ.

Алдаш молдо апенди
Алды колго калемди.
Аз гана баян кылады
Авалкы өткөн заманды.

Өкмөт берди теңдикти
Кедейлер алды кеңдикти.
Колума уштап калемди
Байкап турсам заманды:
Жаратылган дүнүйө,
Адам-ата, Ауа-эне[1]
Байгамбарлар баары өттү.
Улукман хаким[2] кары өттү.
Үрүстөм[3] дастан эр өттү.
Азирет Аалы[4] шер өттү.
Омор[5], Осмон[6] жар өттү.
Отуз үч миң сахаба[7],
Олуялар баары өттү.
Опсуз кылым жана өттү
Идрис[8], Иса[9] тирүү өттү.
Искендер[10] менөн Сулайман[11],
Наамурид Шиззат [12] кан өттү.
Заркум Салсал жана өттү
Сахип кыран баары өттү.
Имам Агзам[13] азирет
Абу[13а], Юсуп[13б], Мухаммед[13в]
Муштахиттер[14] жана өттү.
Ошол заман баары өттү,
Нечен кылым эр өттү,
Кожо Ахмат Ясави[15]
Каусул Агзам[16] пир өттү,
Нечен кылым калк өттү.
Манас, Кошой алп өттү
Ошол заман жалпы өттү.

Алмамбет, Чубак эр өттү
Ал замандын баары өттү,
Аркы атабыз Долоон бий[17]
Андан бери караган
Адигине[18], Тагай бий[19]
Кыйын ишке жараган.
Сарбагыш[20], Бугу[21] бир тууган
Бир Кылжырдан[22] тараган.

Каламды колго аламын,
Азыраак баян кыламын
Эркин Тоонун заманын.
Аштык айдап чөп чаппай,
Арыктатып мал бакпай,
Айдап жүрүп мал баккан
Малы семиз Эркин Тоо.
Бай, жардысы билинбей
Баары тегиз Эркин Тоо.

Кунан, тайы минилбей,
Кур жүргөнүн айтайын
Кулу, бийи билинбей
Бир жүргөнүн айтайын.

Кыз, келини бир порум
Кийингенин айтайын.
Бермет менен шурудан,
Тагынганын айтайын.
Тутам толгон ак сөйкө
Салынганын айтайын.
Кызыл-тазыл, сары-ала,
Кымбат баалуу жибектен
Жамынганын айтайын.

Кызыл нарга жүк артып,
Кыз жетелеп чубалтып
Эрте көчүп, кеч конуп,
Эркин тоого ээ болуп
Эрки өзүндө кең болуп,
Эч кеми жок тең болуп.
Жылдызга[23] жылкы ашырып
Жырга өткөн заман-ай!
Кара түпөк[24] найза алып,

Ырган өткөн заман-ай!
Канча миңден жылкы айдап
Жырган өткөн заман-ай!
Үч-Куштайдын[25] бөксөсүн
Жайлап жүргөн заман-ай!
Чыбыратып көп кулун
Байлап жүргөн заман-ай!

Текес[26] менен Күнөстү[27]
Жердеп жүргөн заман-ай!
Кысыр тайдын этин жеп
Кыштын күнү чилдеде,
Кымыз ичип буркурап
Тердеп жүргөн заман-ай!
Дүнүйөсү тептегиз
Толуп өткөн заман-ай!
Өкүмөтү өзүнөн
Болуп өткөн заман-ай!

Шарияттан жол сурап,
Сарт[28] акеден нарк сурап,
Адөөлөттү бийлери
Кылып өткөн заман-ай!
Куйрук кесип, кун бүтөп,
Чыбык кыркып доо бүтөп,
Билгенинче адөөлөт
Кылып өткөн заман-ай!

Убадасы бек эле,
Иш бузулмак жок эле,
Шариятка байланып,
Жардыга байы айланып.

Жай жайлоосу бир болуп,
Жарды, байы бир конуп,
Уюшмасы көп болуп,
Урушканы жок болуп.
Ынтымагы бир болуп,
Ыракаты зор болуп,
Ынтымакка кирбеген
Ичи арамы кор болуп.
Жалгыз консо бир сууга
Чаптырып өзү кор болуп.

Жалгыз тайга зар болуп,
Саран байы кор болуп.

Салт эле байларга:
Жардыларга күч бермек,
Саарына сүт бермек.
Мархабаттуу өздөрү
Макал ушул сөздөрү:
«Мал байланаар казык деп,
Бай жардыга азык» — деп,
Далил айтып бекитип
Саран байды кекетип.

Каршы эди саранга,
Катышпаган арамга.
Калыс эди адамга,
Как ушундай адөөлөт
Канагаттуу заманда.
Ынсап кетти Ормондон[29]
Ынтымак кетти кыргыздан.
Ыракат кетти баарыбыздан,
Ыктыяр кетти колубуздан.

Алдырдык эркин конушту,
Аким кылдык орусту.
Кайсы бирин айтайын,
Калемди колго уштайын,
Кан Ормондон баштайын.

Кандан дөөлөт кетээрде:
Зулумдугу көп болот,
Адөөлөтү жок болот.
Байдан дөөлөт кетээрде:
Саранлыгы көп болот,
Сакабаты жок болот.
Калкка мээнет жетээрде:
Калабасы көп болот,
Кайрымдуулук жок болот.
Касташаары көп болот,
Калыстыгы жок болот.
Элге мээнет жетээрде:
Эки жааты көп болот
Ынтымагы жок болот.

Ниязбектин[30] Ормону,
Саякат кылды бир күнү,
Далаага чыкты көргөнү.

Оргочордун[31] жонуна,
Ормон чыгып олтурду,
Ойлоп акыл толтурду.

Тескей менен күңгөйдү,
Тегерете карады,
Жерди байкап сынады.

«Бетегелүү Ысык-Көл
Менин жерим болсо деп,
Темир[32], болот[33], черикчи[34],
Тегерете консо» — деп,
Ормон жерге суктанды
Жер алууга ыктанды.

«Карагайлуу алкымы
Жайлоосунун салкыны,
Жайлоосунда төрү бар,
Жакасында көлү бар,
Көлдүн жээги шор экен,
Мал киндиги жер экен.
Жер соорусу турбайбы
Жердеген журту тунбайбы.

Орто жери ойгондой,
Эки жагы коргондой,—
Тегерете караса,
Деги сонун жер экен,
Сепил салып койгондой».

Ормон жерге кызыкты,
Ойлонду далай бузукту:
«Кашкардын жолун каратып,
Анжыян жолун ачдытып,
Ат-Башы менен Нарынды,
Анда койсом кан кылып,
Умоталы[35], Чаргынды[36].
Байтакты көлдү кылсам, — деп,
Баш ийбеген душманды
Карман алып байлатып,

Кандыгымды билдирип,
Күнөкөр кылып айдатып,
Башын кесип салайын.
Байтактым көлдү кылайын,
Багынтып муну сурайын.
Он эки айры бугунун[37],
Ойлоп ыгын табайын.
Кандыгыма көнбөсө,
Кайыпка чалыш бугуну
Калдыратып үркүтүп,
Калмактан ары өткөрүп,
Күнөскө айдап салайын,
Көлдү минтип алайын.
Текеске айдап салайын,
Жерин минтип алайын».

Жаркоо кылган жөнү бар,
Чагалдактын[38] куну бар,
Кан Ормондун кеги бар.
Жана башка кеби бар,
Кетиркейдин Алыбек[39]
Кан Ормонго таарынып,
Качып кеткен жери бар.

Кан Боронбай баатырга
«Кайта айдап бергин» деп,
Айтып жүргөн жери бар.
Ниязбектин Ормонкан
Ичинде ошондой кеги бар.
«Качкынымды бербейт» — деп,
Алыбекти жаркоолоп,
Ар нерсени көп доолап,
Кан Боронбай баатырга,
Кара күчкө таарынып,
Кара доону көп кылып,
Опузалап Ормон кан
Оюнда ошондой сыры бар,
Оолугуп жүргөн жери бар.

Түп максаты Ормондун,
Он эки айры бугуну,
Оодарып айдап бир жакка,

Ысык-Көлдү алмакка.
Ормон жерге кызыкты
Ошентип салды бузукту.

Шын-Атанын чоң дөбө,
Чыгып Ормон олтурду.
Темир, болот, черикчи
Тегиз баарын чакырды.
Курманкожо[40], Кулжыгач[41]
Кумурскадай чагырды[42],
Колго кошо чакырды.

Айтты Ормон акылды:
«Кол аттанып чабалык!
Көнөкжө ташты салалык,
Көл башында бугуну
Күлдүрөтүп үркүтүп
Күнөскө айдап салалык
Көлдү минтип алалык».

«Кан айтканы акыл» — деп,
Калкынын баары «макул» — деп.
Шын-Атанын чоң дөбө
Туу тигилди калкылдап.
Туйгун жаткан бугуга
Кол аттанды кылкылдап.

Кериней тартып күңгүрөп,
Тоо жаңырып дүңгүрөп.
Жүргөн жери чаң болду,
Айдап алып сан колду,
Эсенгулдун Ормону
Бугуну чаап соргону.
Ар түрлүүсү бир башка,
Айдап келет көп колду
Кызык-Кыя[43], Санташка[44].
Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу,
Белге чыгып келди эле,
Бейкут жаткан көп бугу;
Жаңы конгон жайлоодо,
Сай күлүгү байлоодо.
Четтен бирөө көрдү эле,

Жетип кабар берди эле,
Байлоодогу аттарын
Баары тегиз минди эле.

Баатырлары алдында,
Башкалары артында,
Найзалары колунда,
Айбалтасы[45] белинде,
Ат колтугун керди эле.
Аяндабай желди эле,
Байлоодогу аттарын
Баары тегиз минди эле.
Баатырлары алдында,
Башкалары артында.
Найзалары колунда,
Айбалтасы[45] белинде,
Ат колтугун керди эле.
Аяндабай желди эле,
Баары тегиз келди эле.
Жалаң кылыч колунда,
Сай күлүгү астында.

Өмүр баатыр[46], эр Балбай[47],
Жара чапчу балбандан
Жабагынын Алымбек[48],
Жазбай атчу мергенден
Кетиркейдин Алыбек,
Керкулунду[49] кергитип,
Кемерден алыс эргитип.
Сап көк жалдын баарысы,
Санат жеткис көп колдун
Санташтан алдын өткөзбөй,
Алдын тосо келди эле!

Муну көрүп Ормон хан,
Буйрук кылды көп колго:
«Былк этпестен токто!» — деп,
Мылтыктарын окто — деп,
Доолбарс[50] уруп токтотуп,
Мылтыктарын октотуп.
Жар чакыртты уксун деп,
«Жекеге баатыр чыксын!» — деп.

Кабыл кылып буйругун,
Атынын түйүп куйругун.
Арстан, көк жал бөрү экен,
Азаматтын бири экен,
Артык мыкты эр экен.
Ажынын уулу Абыкан[51],
Найзасы бар колунда.
Айбалтасы белинде,
Аккелтеси ийнинде,
Чыгып келди жекеге,
Бөлүнүп аска-секиге.

Абыкан баатыр айкырат,
Жекеге баатыр чакырат.

Казак, кыргыз калкында,
Карыянын наркында,
Жекеге баатыр келүүчү,
Жекеге баатыр келбесе,
Жеңилгендин белгиси!

Туткан мыйзам үлгүсү,
Муратаалы[52], Боронбай[53],
Өмүр баатыр, эр Балбай,
Олжобайдын Токсаба[54],
Тоокенин уулу чоң Ногой[55],
Ракматтын чоң Карач[56],
Зарпек[57], менен Качыбек[58]
Жаштары алардын кичирээк,
Акылы артык, бек зейрек.
Жылкы айдардын Тилекмат[59]
Артык акыл билчүсү.
Айман[60] аке сынчысы.
Жаштары менен карысы,
Чогулушту баарысы,
Кеңешке чыкты жамысы.

Баатырларды тандайлы,
Жекеге баатыр камдайлы.
«Салабыз деп кандайды?
Ким билет деп мындайды?»

Айман сынчы кеп айтат:
— Аксакалдар! — деп, айтат,

Баатырды салсаң мыктап сал,
Ата уулунан нуктап сал.
Аябаган өжөрдөн,
Намызынан өлөөрдөн!
Аксакалдар ук! — деди, —
Аймандын сөзүн «куп» деди.
Жекеге баатыр салышты
Айманга берди ошондо,
Аксакалдар бошонду.

Айткан сөзү жарады,
Мойнуна Айман алады.
Жекеге баатыр карады,
Атка минип алады,
Баатырларды сынады.
Моңолдордун Баймурза[61],
Муну Айман сынады.
Эрдиги мунун жарады.
«Кичи атанын уулу» деп,
Такоолчуга алады.
«Өзү мыкты кул экен,
Кичи атанын уулу экен.
Ушу жери болбосо,
Жекеге жараар уул экен!»
Сынады Айман ар кимди,
Жаратпады кай бирди.
Кез келди Айман Болчурга—ай[62]
Көп сынына толтурбай
Көңүлү улап азыраак
«Жаратылуу эр!» — деди,
Такоолдун бири бол, — деди.

Алып келди алдына
Байым уулу Акимди[63],
Жаратылуу баатырды,
Жүрөгүндө оту бар,
Билегинде күчү бар.
Айман ачык көз экен,
Аз жеринен сын тапты
Атасынан кыр тапты:
«Эрдигинде кеми жок,
Атасында дүңү жок».
Айткан сыны маакул го?..

Акимди алды такоолго.
Айткан сөздүн жөнү бар,
Аймандын ичте сыры бар:
Ажынын уулу Абыкан
Азыраак артык жери бар.
Эсенгул менен Болотто —
Эки атада сүрү бар.
«Эр чыкса деп барабар»
Ашкересин айталбай
Аймандын ичте кири бар.
Аксакалдар бошонгон,

«Айман сынап салат» деп.
Айман аке кыйналды,
«Алдырып ийсе кашайып,
Уяты менде калат» деп.

— Алып чык! — деп айкырып, —
Абыкан баатыр кысканда,
Айман барды ошондо,
Нанжебестин Ыстамга[64].

— Ата уулунун бири элең,
Найзакерден эр элең.
Айылда артык чыр элең,
Ичте чырың басылбай,
Издесе кайда жүрөсүң.
Нанжебестин Ыстамы
Эмдигиче табылбай?

Анда Ыстам муну айтат:
— Айланайын Аймаке,
Айткан сөзүң чын эле,
Айылда артык чыр элем,
Өз туугандын ичинде,
Өбөгүм аз киши элем.
Өөдөсүнгөн тууганга
Өжөрлөнүп калчу элем.
Өлүмдөн жаным аябай,
Өткөрө чырды салчу элем.
Эрдемсиген тууганга,
Эрегишип калчу элем.
Көптүк кылган тууганга

Көктүгүмдү салчу элем.
Эрдигимен чыр эмес,
Ардыгыман чыр элем,
Зордугуман чыр эмес,
Кордугуман чыр элем.

Ата уулунан аз элем,
Артыксынган тууганга,
Айыгышып калчу элем,
Аябай чырды салчу элем.
Намысымдан өлчү элем,
Ал себептен чыр элем.
Көптүгүмөн чыр эмес,
Көктүгүмөн чыр элем.
Душмандан көрбөй кордукту
Туугандан көрүп зордукту,
Бу себептен чыр элем.

Ишенгеним Суркызыл[65],
Иштегеним айбалта,
Өз туугандан өбөк жок,
Кураманы аркалап,
Курган жалды калкалап.
Букараны аркалап,
Минтип жанды калкалап.
Алдымдагы Суркызыл,
Жай жайлоого откозбой,
Тап этинен өткөзбөй,
Жайы-кышы минчү элем,
Жанды багып жүрчү элем,
Бу себептен чыр элем.
Алдымдагы Суркызыл
Тап этинде кези эле,
Ажынын уулу Абыкан,
Ал да мыкты эр эле,
Найза менен ала албай
Айланышып калышсам,
Айбалта менен салышсам,
Алдымдагы Суркызыл
Опсуз күлүк ат эле,
Оозу катуу ит эле,
Эти кызып келгенде,
Ойноп алып каччу эле.

Z 623831

Ойноп алып качпасын?..
Ала качып союлгур!
Абийиримди ачпасын?
Алдына кире бербесин?
Ажынын уулу Абыкан,
Артыма түшүп калбасын?
Найза менен сайбасын?
Намызым колдон тайбасын?
Жакшылап берип атынды,
Такоолго койчу Акимди!

Нанжебестин Ыстамы,
Жекеге мындан чыкканы.
Суркызыл минип зоңкоюп,
Сырнайза колдо койкоюп,
Көк жеке бутта чойкоюп,
Ажынын уулу Абыкан
Атка камчы салганы.
Нанжебестин Ыстамы
Качырышып калганы.

Желектүү найза алышып,
Жекеге чыгып сайышып.
Карагай найза сынышып,
Кайра тартып урушуп.
Найзаларын сунушуп,
Атка камчы урушуп.
Сунган найза чыдабай
Орто белден сынышып.

Айбалта менен чабышып,
Сабы колдо калышып.
Кылыч менен салышып,
Толтосунан сынышып.
Тегеренип чарпышып,
Деги бири жеңе албай,
Жакалашып тартышып,
Бирин бири эңе албай.

Омуроодон булкушуп,
Оодарышып жулкушуп.
Өөдө-төмөн сүрүшүп,
Толгой кармап турушуп.
Үстүндөгү сооттун[66].

Чынжырын тартып үзүшүп,
Шилиден колун артышып,
Чиренишип тартышып,
Бир эт бышым болгончо
Бирин бири жеңе албай.

Сууту канган Суркызыл,
Эти кызып ээлигип,
Эликтей ыргып секирип.
Чу дегенде Суркызыл,
Сууту канган союлгур,
Суурулуп аска түштү эле,
Ооздук чайнап, кол булкуп,
Ойноп алып качты эле.
Ажынын уулу Абыкан
Артынан түшүп калды эле.

Такоолчу найза берди эле,
Аны көрүп эр Аким,
Солто тору күлүк менен
Сол жагынан качырып,
Ыргыта сайып өттү эле.
Ажынын уулу Абыкан,
Аягы менен тик түшүп,
Ак келте менен атты эле.
Такоолчунун бири эле,
Моңолдордун Баймурза,
Болумдуу мыкты эр эле.
Ала качып Акимди
Аман-эсен кутулду.
Акимди аман келтирди,
Ажалы жеткен Болчурду
Найзалап шондо өлтүрдү.

Акимге ок жаңылды,
Андышып турган калың кол,
Аламан коюп жабылды.
Ары-бери сүрүлдү,
Ажалдуусу көп өлдү.

Жара чапчу балбандан,
Жабагынын Алымбек
Жазбай атаар мергенден,
Кетиркейдин Алыбек.

Балбак уулу Өзүбек[67]
Бактынын уулу Усупбек[68].

Өмүр баатыр, эр Балбай,
Каркыранын суусунан,
Кайра сайып качырып,
Түптүн суусун кечирип.

Түшүп адам көп өлдү,
Түптүн суусу бөгөлдү.
Туу түбүндө Ормон кан,
Турбай качып жөнөлдү.

Туу түбүнөн кан качты,
Туу жыгылып кол качты.
Өмүр баатыр, эр Балбай,
Кыйкырып ураан чакырып,
Сарбагыштын сан колун
Сайып кайра качырып.
Кызыл-Кыя ашырып,
Кырып келет бакырып.
Сарбагыштын баатыры,
Адыл[69] баатыр, Абыкан
Найза сайып четтешпей.
Өмүр баатыр, Балбайга
Тозуп кайра беттешпей.
Түптү бойлоп качам деп
Туюкталды кептешке.

Адыл баатыр, Абыкан
Токтой албай качканы,
Токтаянды[70] ашканы.
Экөө качып кеткен соң,
Ойлоп билчи башканы...
Сарбагыштын шашканы,
Сайыша албай качканы.

Кайрылбай кача баштады,
Кан Ормонду таштады.
Токтолбой кача баштады,
Чоң Ормонду таштады.
Энтелеп кача баштады.
Эр Ормонду таштады.

Беттешпей кача баштады,
Бек Ормонду таштады.

Өмүр баатыр, эр Балбай,
Сартологой[71] кептештен,
Сарбагышка четтешкен.
Сайып жүрүп олтуруп,
Сарбагышты качырып,
Күрмөнтүнү[72] кечирип,
Кайтып үйгө кетпестен.
Дөң-Булактын оюнда
Кудургунун[73] боюнда,
Өмүр баатыр, эр Балбай
Кан Ормонго беттешкен.
Эшкожонун эр Балбай,
Найзасын ташка кайрады.
Кан Ормонду жайлады.

Карыядан кеп уктум,
Как ошондой деп уктум.
Калпы-чынын билбедим,
Казатында жүрбөдүм.
Кан Ормондун заманын,
Көзүм менен көрбөдүм.
Жалганы жок сөзүмдө,
Далили бар өзүндө.

Эптеп айткан иш эмес,
Эсенгулдун эр Ормон,
Эндөөдөн өлөөр киши эмес.
Мактап айткан иш эмес,
Ниязбектин Ормон кан,
Байкоосуз өлчү киши эмес.
Кошуп айткан иш эмес,
Кошуун башы Ормон кан,
Колго түшөөр киши эмес.
Жактап айткан иш эмес,
Жанына күч келбесе,
Адыл баатыр, Абыкан,
Эсенгулдун Ормонун
Таштап качаар киши эмес.
Эптеп айткан иш эмес,
Эсенгулдун Ормон кан,
Эстелбей калчу киши эмес.

Оңдоп айткан иш эмес,
Өмүр баатыр, эр Балбай,
Өткөрө мыкты болбосо-ай,
Ормон кан оңой киши эмес.

Кандай айтса эп экен,
Өмүр баатыр, эр Балбай,
Казанат мыкты эр экен.
Калың бугу журтуна
Калалуу коргон чеп экен.
Муратаалы, Боронбай,
Казылык кылган бек экен.

Кан Боробнай баатыры,
Кан Ормонго куда экен.
Ормон кандын сөөгүн,
Үйүнө алып барды эле,
Журтка кеңеш салды эле.
Кан Боронбай кеп айтат,
Калайыкка деп айтат:

— Сөөгүн мунун берелик,
Сыпакерлик кылалык,
Сынап муну көрөлүк.
Журт болоорун билелик.
Байкап муну көрөлүк
Барк албоочу кеп эмес,
Башкасы мындан эр эмес.

Баары макул көрдү эле,
Сөөгүн жүктөп берди эле.
Сөөккө жапты кымкапты,
Төөгө жапты килемди.
Кошуп берди бир далай,
Колго түшкөн буланды.
«Атакелеп» ыйлатып,
Атказды кызы Куланды[74].

Сөөгү үйүнө барды эле,
— Баатырым! — деп бакырып,
Баары өкүрүп келди эле.
Сөөгүн алып көмдү эле,
Журт чогулуп келди эле,
Маселетке кирди эле.

Калың колду жыймакка,
Кандын кунун куумакка,
Катуу убада кылды эле.

Убадалуу кеп кылды,
Уруп кетчү шерт кылды.
Токтом жазып, кат кылды,
Жанбай турган ант кылды.
Жарак-жабдык таптырып,
Чар тарапка чаптырып.
Таластан бери кол жыйып,
Саруу[75] менен саяктан[76]
Санатсыз колду мол жыйып.
Алайдан бери кол жыйып,
Адигине[77], муңгуштан[78],
Аралаша мол жыйып.

Ангеме мындай кураган,
Ашмара[79] менен Меркиде[80]
Ай тамгалуу солтодон[81],
Андан кошуун сураган.
Туткуйдагы[82] чорону[83],
Жумгалдагы саякты,
Курманкожо, кулжыгач —
Кумурскадай чагырды
Мунун баарын чакырды.
«Көл башында бугуга
Саламын, — деп-жабырды».
Таластагы сарууну
Чакырды мунун баарыны.
Төрөгелди[84], Адылы,
Төгөрөктүн баарына,
Артык экен кадыры.

Айчыгы алтын туу алып,
Алтымыш түркүн кол алып.
Желбиреген туу алып,
Жетимиш түрлүү кол алып.
Төрөгелди баатыры,
Аккызыл[85] минип найза алып,
Наркескенди[86] байланып,
Артынан колду айдады.
Адыл баатыр кол баштап,
Аксур[87] ат минип кыйгачтап,

Абыкан экөө бир баштап.
Темир, болот, черикчи,
Тегиз алга жүрүүчү.

Адыл баатыр айкырып,
«Эсенгул!» — деп чакырып.
Төрөгелдиң баатыры
Керинейин[88] өкүртүп,
Сурунайын[89] бакыртып,
Черикчилеп чакыртып.
Доолбарсы дүңгүрөп,
Тоо жаңырып күңгүрөп.
Чаң уюлгуп буркурап,
«Эсенгул!» деп чуркурап.
Қайрылганын камчылап,
Қылчайганын кылычтап.
Жээк тартып былкылдап,
Жекендей[90] найза кылкылдап.
Қатар тартып былкылдап.
Камыштай найза кылкылдап.
Қыйгач тартып былкылдап,
Қылкандай найза кылкылдап.

Қылычы жанда кыңгырап,
Айбалта белде шыңгырап.
Бир түрлүүсү ак кийип,
Ат куйругун шарт түйүп.
Бир түрлүүсү көк кийип,
Ат көкүлүн бек түйүп.
Бир түрлүүсүн карасаң;
Сары жаргак шым кийип,
Жалаң қылып колго алып.
Бир түрлүүсүн карасаң,
Найзалары колунда
Айбалтасы белинде.
Мылтыктуусу четинде,
Мыктылары бетинде.
Мылтыкчанды алуучу,
Мыктылары көтүндө.
Найзалуусу бетинде,
Найзачанды алуучу,
Айлалуусу четинде.
Союлдуусу бетинде,

Союлдууну сойлотчу,
Жонумдуусу четинде.

Кара аттуусу бир бөлөк,
Кайра тартып качпаган,
Кайраттуусу бир бөлөк.
Кылычтуусу бир бөлөк.
Кылычтууну кыйратчу,
Кыйындары бир бөлөк.

Боз атчаны бир бөлөк,
Болумдуусу бир бөлөк,
Ар түрлүүсү ар бөлөк,
Найзачанды алуучу
Аргалуусу бир бөлөк.

Шыкыраган калың кол,
Шын-Атадан[91] жөнөлдү.
Дөң-Булакка жөлөндү.
Чаң чубалып бөлүндү,
Туу кылкылдап көрүндү.
Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу,
Айылды басып жоо келди.
Айла табаар кез келди.
Өмүр баатыр, эр Балбай,
Токсаба менен чоң Ногой,
Баатыр Жанек[92], чоң Карач,
Зарпек менен Качыбек,
Кан Боронбай бек айтат,
Муратаалы кары айтат,
Ушулардын баары айтат:
«Аркасы тийер күн келди.
Азамат жигит, күлүк ат
Акылды тапчу Тилекмат.
Акыл табаар кез келди».
Аксакалдар сөз берди,
Тилекмат баатыр кеп айтат:
«Аксакалдар — деп айтат, —
Акыл ойлоп алганча,
Арага элчи салганча.
Азырланган калың кол,
Чабуул коюп калбайбы,
Кара элечек кылбайбы,

Катын менен баланын
Баарын таман кырбайбы!..

Балбай баатыр барсын! — дейт, —
Жолдошторун алсын, — дейт, —
Жолун тосуп калсын! — дейт. —
Токтотуп уруш салсын! — дейт. —
Өмүр баатыр калсын, — дейт, —
Өзү туруп текшерип,
Кол иреттеп алсын», — дейт.
Балбай баатыр «макул — дейт, —
Тилекмат сөзү акыл дейт. —
Жан аябас достудан,
Мал аяган бакыл — дейт. —
Баса келген душмандан
Жан аяган катын» — дейт.

Балбай баатыр бакырып,
Жигиттерин чакырып:
— Кыдыраалы[93] кыйды — деп, —
Кырк жигиттер кайда? — деп,
Алып аттан найза! — деп, —
Айбалтаны байла! — деп,
Алдына келген душманды
Алып келсе жайла! — деп. —
Балбай атка минди да,
— Башкаларың кайда? — деп. —
Азырланган калың кол
Чабуул коюп ийет — деп,
Балбай баатыр жөнөдү,
Ысык-Көлду жээктеп.
— Кызыталак кырк жигит
Качан пайдан тийет? — деп.

Жанындагы кошчусу,
Кырк жигиттин башчысы.
Кыдыраалы кыйдысы,
Кыйла жигит сыйдасы.
Жаймагап[94] саруу уруусу,
Жандан башка каруусу,
Жөнөлдү мунун баарысы.
Чоң Багыштын Арзыке[95]
Кырк жигиттин бири эле,
Кыйын мыкты эр эле,

Кырк жигитке баш кылып,
Эшкожонун эр Балбай,
Эрдиги бар ар кандай,
Ирети менен маш кылып,
Жөнөлдү баары бири калбай.

Балбай башка бөлүндү,
Баатырлыгы көрүндү.
Байкап укчу агайын,
Эми баян кылам Өмүрду.
Эрдиги бар ар кандай,
Өмүрдүн түрү момундай:
Ээрдиндеги муруту,
Ээгиндеги сакалы
Бөксөгө чыккан чалкандай.

Балтыры бала белиндей:
Булчуну буура санындай,
Саноору бүркүт жүнүндөй,
«Тарт!» дегенде табышы
амбиректин үнүндөй.
Сыр найза, мылтык октогон,
Табышы чыкса баатырдын,
Сан колдун алды токтогон.
Ат жалын тартып мингенден,
Адамдан качып сүрүнбөй
Айбаты бар баатырдын
Ажыдаардын сүрүндөй.
Көккашка[96] минип зоокоюп,
Көк жөкө бутта чойкоюп.
Сыр найза колдо койкоюп,
Жонгон бормун сегиз кыр,
Соот бузар бөрү тил —
Карагайдан сыр найза
Каруусунда калкылдап.
Алты сайлуу ак баран[97]
Аркасында жаркылдап.
Аяк каптай чоң кисе[98]
Он жамбашта салпылдап.
Кылычы белде кыңгырап,
Айбалта жанда шыңгырап,
Өмүр баатыр бакырат,
Жасоого баатыр чакырат.

Эр Жанекти баш кылып,
Ирети менен маш кылып,
Кыдык менен желденден,
Уруш жайын билгенден,
Белсенип туруп билекти,
Бергин деп кудай тилекти.
Бапа менен желдезге,
Баш кылды баатыр Жанекти.

Дагы ушундай баатырдан,
Ирети менен катардан,
Жазбай атчу мергенден,
Балбактын уулу Өзүбек,
Бактынын уулу Усупбек,
Жара чапчу балбандан,
Жабагынын Алымбек,
Кара көйнөк Канайды[99]
Токой уулу Тагайды[100]
Дагы ушундай мыктыдан
Чыгарды ылгап далайды.

Баатырлар чыкты бул жакка,
Бакачыдан Нурдөөлөт[101],
Башчы болду саякка.
Чыгарды бөлүп саякты,
Башкарып баатыр бу жакты.

Көккашка минип жаркылдап,
Өмүр баатыр баркылдап.
Көк туу колдо калкылдап,
Колуна уштап желекти,
Чакырды баатыр, белекти[102].

Белекке өзүн баш кылып,
Баатырларды маш кылып.
Найзакерден мыктыдан,
Айла билген ыктуудан,
Алыбайдын Үрүстөмүн[103].
Нанжебестин Ыстамын,
Эсенбайдын Карачын[104],
Элчибайдын Шыбырын[105],
Нечен мыкты бир курун.
Ылгап алды баатырын,
Теңизбайдын[106], Мажитин[107],

Терип алды бир курун,
Райым[108] менен Шанасын[109],
Козубек[110], Чудун[111], Керетин[112]
Тенизбайдын беш берен,
Терип айтам иретин.

Жоо бөрүсү көк жалдан,
Жара чапчу балбандан.
Жабагынын Алымбек,
Жазбай атчу мергенден,
Балбак уулу Өзүбек,
Бактынын уулу Усупбек,
Уругу мундуз сол экен.
Эрдиги артык мол экен,
Кичи атанын уулу экен,
Жоо бөрүсү кул экен.
Конураттын[113] уругу,
Кулсарынын Бараги[114]
Сары жаргак шым кийген,
Сары-кызыл ат минген.
Кара-кызыл жетектеп,
Карагай найза түпөктөп,

Кара мурут жаш жигит
Айбалтасы белинде.
Жалан кылыч колунда,
Ар бир ишке жараган,
Айман аке сынаган,
Жаркылдатып жарагын,
Жана кошту буларга
Кулсарынын Барагын.
Жана мыкты жигиттен,
Дагы ылгады бир далай.
Сагындыктын Керимбай[115],
Табылдынын Атантай[116],
Дөөлөстөрдүн Токоной[117]
Тилекенин Энтери[118]
Ылгап кошту төртөөнү.

Кара союл камчыны
Катуу чапчу немеден,
Кайра качпас эпөөдөн,

Бүрбүжалдын Турдубай[119],
Бул өңдөнгөн немеден,
Дагы кошту бир далай.

Кол иреттеп болду эле,
Ар урукка бир тууну
Белги кылып алды эле.
Арыктын[120] туусун ак кылды,
Адашпасын деп кылды.
Белектин туусун көк кылды,
Белгилүү болсун деп кылды.
Желдендин[121] туусун жашылдан,
Таанылсын деп ушундан.
Кыдыктын[122] туусун кызылдан,
Саяктын туусун сарыдан,
Таанымал кылды баарыдан.

Олжобайдын Токсаба,
Байтүгөлдүн Кененбей[123],
Байым уулу Акими,
Багыштын кара Чөбөгү[124],
Сабатардын Молдосу[125],
Эсен баатыр[126], Балтасы[127]
Бакай баатыр[128], Токтоку[129]
Баары арык баштыгы.
Ак туу алып айкырды,
Арыктын баарын чакырды.
«Арык болсоң бөлүн деп,
Ак тууну көздөй жүрүң деп,
Адашпагын бириң» деп.
Арык чыкты бөлүнүп,
Ак туу алып көрүнүп.

Кан Боронбай, чоң Ногой,
Муратаалы карысы —
Бүтүн белек баарысы,
Бу да чыкты бөлүнүп,
Көк туу алып көрүнүп.
Көккашка минип жаркылдап,
Көк туу колдо калкылдап.
Чоң кисе жанда салпылдап,
Адамдан башка түрү бар,
Ажыдаардай сүрү бар,
Өмүр баатыр баркылдап,

Көк асаба желектүү
Көт жагын жыйнап белектин:
— Белек бери бөлүн — деп, —
Бери келип көрүн! — деп.
Белек чыкты бөлүнүп,
Белгилүү болуп көрүнүп.

Көккашка атты теминген,
Көк жолборстой чамынган.
Көргөн душман багынган.
Аякқаптай чоң кисе
Аккелте огун сологон.
Айбатынан баатырдын
Алыстан душман кологон.
Айбалтасы темирден,
Ушу баатыр Өмүрдөн
Урушкан душман жеңилген.

Таштабайын билгенди,
Жазайын бапа[130], желденди.
Жанек баатыр баркылдап,
Жашыл туу колдо калкылдап.
Кодордун уулу эр Жанек,
Жалмамбеттин Ажыбек[131],
Бапалардын Берикпай[132],
Назарбектин Акидей[133],
Карабаштан [134] эр Далдай[135]
Канча баатыр бири калбай.
Аблакенин [136] Шумбала[137]
Ат ойнотуп чакырат:
— Бапа, желден бөлүн! — деп, —
Баарың тегиз көрүн! — деп. —
Жашыл тууну белгилеп,
Жаңылбастан жүрүң! — деп.
Желден, бапа бөлүндү,
Тегиз келип көрүндү.
Жалпы туума[138] бөлүндү,
Жашыл туу алып көрүндү.

Кыдыктардын Амазбек[139],
Кызыл туу алып көрүнүп.
Кыдык чыкты бөлүнүп,
Кара көйнөк Канайы
Кыдыктын мыкты далайы,

Кыйкырып ураан салады:
— Кыдык болсоң бөлүн!— деп, —
Кызыл туунун жанында
Кысапка өтүп көрүн! —деп.
Кыдык колу бөлүндү,
Кырка тартып көрүндү.

— Саяк болсоң бөлүн! — деп, —
Сары туунун жанында
Санаттан өтүп көрүн! —деп, —
Саяктардын башчысы:
Ас казандын Жолболду[140],
Бакачыдан Нурдөөлөт[141]
Алакөздүн[142] Жантайы[143]
Шайы бешмант белсенип,
Сары тууну колго алып,
Саяк чыкты бөлүнүп,
Санатка өтүп көрүнүп.

Колду иреттеп болду эми
Ар урукка бир тууну,
Белги кылып алды эми.
Туу жөнөлдү калкылдап,
Кол жөнөлдү кылкылдап,
Жээк тартып былкылдап,
Чаң уюлгуп буркулдап.

Ак сакалдар баарысы,
Алдына салып арыкты, —
«Жоого коркок журт эле»
Аркасын тосуп калыптыр.

Өмүр баатыр, эр Балбай,
Баатыр Жанек, эр Далдай
Баатырлардан бири калбай,
Алга карай алкынып,
Ак шумкардай талпынып:
Алыбайдын Үрүстөмү,
Нанжебестин Ыстамы,
Эсенбайдын Карачы,
Элчибайдын Шыбыры,
Нечен мыкты бир куру.
Тенизбайдын Мажиги,
Тегиз мыкты бир куру.

Кара көйнөк эр Канай,
Токой уулу эр Тагай,
Балбак уулу Өзүбек,
Бактының уулу Усупбек,
Жабагынын Алымбек,
Жалмамбеттин Ажыбек,
Сабатардын Молдосу,
Эсен баатыр, Балтасы,
Ондон[144] Бакай, Токтоку,
Арзыматтын Исасы[145].
Азаматтын кыйласы.
Дөөлөстөрдүн Токоной,
Сагындыктын Керимбай,
Табылдынын Атантай,
Тилекенин Энтери —
Тегиз баарын айталы.
Күлсаранын Барагы,
Бүрбүжандын Турдубай
Арт жагынан бири калбай.
Найзалары кылкандай
Баары тегиз ылганды-ай!
Жоо бөлүсү көк жалдар,
Жара чапчу балбандар,
Жазбай атаар мергендер
Алга карай чабышып,
Найзалары кагышып,
Ат коюшуп жарышып.
Жоону карай зымырап
Кылычтары кынгырап.

Кырка тартып пар[146] болуп
Кийин калыш ар болуп.
Ак шумкардай талпынып,
Алга карай умтулуп
Бет ала жоону карады
Белгилүү көк жал баарысы,
Алдында кетип барады.

Төрөгелди баатыры
Доолбарсты карс уруп,
Ак келтени тарс уруп,
Сарбагыштын сан колу
Сары-Булактан ат койду.

Адыл баатыр бакырып,
Эсенгулдап чакырып.
Аксурдун башын чулгутуп,
Андан алыс чуратып,
Оозунан көбүк буратып,
Алдына туура келгенди
Наркескен менен сулатып,
Алмадай башын кулатып.
Аксур атты теминип,
Ак жолборстой чамынып,
Ат боорунан кан кылып,
Артын калың чаң кылып,
Айбалта жанда жаркылдап,
Асаба колдо калкылдап.
Мусакенин Байгазы[147],
Атадан азыр туулбас,
Адыл баатыр арстанды,
Айып көрбө айтканды,
Ак албарсты майлады,
Ажалдууну жайлады.

Төрөгелди баатыры
Аккызыл минип найза алып,
Наркескенди байланып,
Сурунайын бакыртып
Черикчилеп чакыртып.
Доолбарсы күңгүрөп,
Тоо жаңырып дүңгүрөп.
Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Жер тумандап чаң болуп,
Адыл баатыр, Абыкан,
Тердик токум кан болуп.
Күнгөй менен Тескейдин,
Арасы туман чаң болуп,
Ат боорунан кан болуп.

Сарбагыш менен бугудан,
Саяк менен чородон,
Санат жеткис көп өлдү,
Сары-Булак, Күрмөнтү
Акпай суусу бөгөлдү.
Чакчалекей будуң чаң,
Далай адам көп өлдү.

Сайдын баары бөгөлдү,
Капкараңгы туман чаң,
Кайсы уругун белгисиз.
Канча адам көп өлдү,
Кара баткак[148], Шатынын[149]
Аккан суусу бөгөлдү.

Туу байкалып билинбейт,
Туман-чаңдан көрүнбөйт.
Ураан үнү угулбайт,
Уюлгуп чаңдан көрүнбөйт.
Кедей, начар көп өлдү,
Кемер, аңдар бөгөлдү.
Алсыз, начар көп өлдү,
Аң, арыктар бөгөлдү.

Төрөгелди баатыры,
Керинейин өкүртүп,
Сурунайын бакыртып,
Черикчилеп чакыртып.
Адыл баатыр айкырып,
Алдын сүрүп жапырып,
Эсенгулдап чакырып,
Артын туман чаң кылып,
Алдын кызыл кан кылып,
Адыл келди Шатыга.

Арык өөдө жыйналып,
Аз гана калды качууга.
Балбай кирди батууга,
Кыя тартып кохтуга,
Кысык жерден букту да,
Кырк жигит менен тозду да,
Төрөгелди баатырың
Кыйгач өөдө озду да.

Балбай баатыр күүлөндү,
Өзүбекке сүйлөндү:
— Балбактын уулу Өзүбек,
Бала чактан мергениң,
Кана пайдан көргөнүм? —

Өзүбекке таарынды,
— Өзүн атпай атын ат.

Чолок сакал баарынды[150],
Берсе кудай зарымды,
Көчкө айдап сан кылып,
Көк букага таңдырып,
Бута коюп аттырып,
Бутун толгоп сындырып,
Тирүүлөй өлүк кылайын,
Жүрөгүн минтип алайын.
Бу баарыңга кылайын,
Бугудан түшкөн буланды
Бүтүн жыйып алайын.

Балбай баатыр сүйлөнүп,
Ар нерсени ойлонуп:
«Бугу качып алдыбы?
Кудай уруп салдыбы?
Же Өмүр өлүп калдыбы?..»

Балбай турат батууда:
«Өлбөй тирүү бар болсо,
Эми качан тозот — деп? —
Чолок сакал баарың кул
Кай жагымдан озот деп?
Жанымдагы кырк жигит,
Чар тарапты күзөт» деп?
Даярданып турганда,
Шатыдан төмөн сеңирден,
Табышы чыкты Өмүрдүн.

Төрөгелди баатыры
Чыга албады сеңирге,
Баталбады Өмүргө.
«Баркылдаган калмак кул
Жолду тосуп алды — деп, —
Аккызыл чоюлуп калды» деп.
Кызкулага минди эле,
Кылаарын мунун билди эле.
Табышынан шектенди,
Жаңылап башка ат минди.
«Шу кулдун үнүн уктубу?
Туура жактан баягы,
Чынагы тосуп буктубу?»[151]
Төрөгелди баатырың,

Солк этип бою сезгенди,
Солбуп башка ат минди.

Качып калды кайрылып,
Кызкула менен сызылып.
Көк түтүндөй созулуп,
Кылкылдаган калың кол,
Качып калды бурулуп.
Баббай баатыр бакырып,
Балбактын уулу Өзүбек,
Дүрмөтүн салып келтенин,
Машага кыстап мингени,
Тосуп калган озунуп.

Баркылдаган Өмүрдүн,
Баатырдын үнүн эми угуп.
Балбайдан башта жеме угуп,
Балбактын уулу Өзүбек,
Алдындагы белеске,
Басып чыкты демигип,
Милтени чертип ымыгып.

«Жаза атып салбайын,
Дагы жемеге калбайын?»
Демин алып олтуруп:
«Алача балтыр тушу — деп, —
Баарындын өлбөс жери ушу» деп,
Өзүбектей мергени
Басып калды милтени
«Тарс» дедирип келтени.

Алдындагы Кызкула
Кырданып барып жыгылды,
Каржилиги үзүлдү.
Төрөгелди баатырын,
Кызкуладан кулады
Кара жерге сулады.

Балбактын уулу Өзүбек,
Кыдыктардын Намазбек,
Бактынын уулу Усупбек,
Алдаярдын Бердибек[152],
Арыктан Бакты[153], Казыбек[154].

Төрөгелди баатырдын,
Жанындагы жигити,
Акылбек[155], Акыл баатыр-ай[156]
Аюуке Майтык[157], Сарыбай[158]
Атышып турду бир далай,
Жанына жакын бардырбай,
Далайга турду алдырбай.

Уругу мундуз сол экен,
Эрдиги артык мол экен.
Таштан өткөн ок экен
Алмазбек окко учканда,
Өмүрдүн үнүн укканда,
Батуудан Балбай чыкканда,
Аюуке, Майтык, Сарыбай,
Өмүргө чыдап тура албай,
Качып калды кайрылбай.

Алдаяр, кыдык аралаш,
Төрөгелди тууралуу,
Азыраак болду нарк талаш[159],
Алдаярга нарк тийди
Башкаларга ат тийди.

Өмүр баатыр бакырып,
Шапактап[160] ураан чакырып,
Сарбагышты качырып,
Күрмөнтүнү кечирип,
Төрөгелди баатырды
Колго минтип түшүрүп.

Алдаярлар коргоду,
Арачага болбоду.
Ачуусу келип эр Балбай,
Аттан түшө жүгүрду,
Төрөгелди баатырдын,
Сынган бутун толгоду.
Төрөгелди баласы-ай,
Кошо түштү Карасай[161],
Балбай баатыр бакырды,
Сарбагышты жапырды.
Саякты Балбай чакырды:
«Саяк сага кебим бар,
Тапырынчы айтаар эбим бар.

Саяк болсоң бөлүн — деп,—
Санатка мындай көрүн» деп,
Найзасын жерге таштады,
Ак-Булуң[162] көздөй баштады.

Сарбагыштын шашканы,
Баштан бакты качканы:
«Курманкожо, чагырды,
Кудай урду капырды.
Бата урду — деп — саякты,
Бузулуп калган сыякты».

Башчыларын чакырды,
Качууга кылды акылды.
Айла таппай кысылды,
Темир. болот, черикчи,
Тек ичинен бузулду.

Баатырдын бакты мандайдан.
Чечендин бакты тандайдан.
Себеп болду Балбайдан,
Иш оңолду кандайдан?
Эшкожонун эр Балбай,
Эрдиги бар ар кандай.
Адам айран калгандай,
Айласы бар момундай:
Ак-Булунга барганда-ай,
Найзасын кайта колго алды,
Айланып каччу жолду алды.
Кылычын кайрап колго алды,
Кылчайып каччу жолду алды.

— Кан Ормонун өлтүрдүм,
Темир менен болоттун,
Кана саяк сүйлөчү,
Сенин кайсынынды короттум?
Эр Ормонун өлтүрдүм,
Эсенгул[163] менен болоттун,
Эми саяк сүйлөчү
Сенин эмненди короттум? —

Ак-Булунга камады,
Ажалы тарткан саякты,

Аябай баарын чанады.
Колго түшүп көп өлдү,
Көбөлдүн баары бөгөлдү.
Темир,, болот, черикчи,
Тегиз качып жөнөлдү.

«Кудай уруп салды, — деп, —
Төрөгелди баатырды
Колго түшүп калды» — деп
Адыл баатыр алаңдап,
Кабагы түшүп саландап,
«Кантип үйгө барам?» деп,
Ак жолборостой буландап,
Адырга чыкты кыландап,
Эки жигит ээрчитип,
Не кылаарын биле албай,
Калын колго бара албай,
Кантээр айла таба албай.
«Төрөгелди баатырды,
Колго түшүп калды — деп, —
Адыл аман келди деп,
Кайсы атак болду» деп,
Капаланып кайран эр,
Кантээр айла таба албай,
Кайта үйгө баралбай,
Адырга чыгып келгенде,
Аты жүрбөй желгенге,
Ажалы жеткен Мурзанын[164]
Алдынан чыгып турганын!

Адыл баатыр белестен,
Аксур менен зыр коюп.
Найза менен бир коюп,
Аттан жерге түшүрүп,
Жанындагы жигитке
Эки колун бастырып,
Башын алды кестирип.

Муңдуу көңүлү жайланып,
Мурзанын башын байланып.
Үйүнө кайтты айланып.

Темир, болот, черикчи,
Тегиз баары келишти.

Тегеректеп алышты,
Башты ортого салышты.
Карындашы Мурзанын,
Качыбектин кызы экен.
«Кай бугунун башы?» деп,
Шогон алып барышты.

«Толу эрдигиң ушубу?
Соёчордун[165] башы бу».
Сумсайып туруп кеткенде,
Сыпа, манап баарысы,
Улуу-кичүү, карысы,
Ушулардын баарысы
Уят болуп калышты.

Акылы артык акимдер
Кылып көрчү калысты.
Баш байланып барышты,
Байкап көрчү калыстар —
«Эч ким көрбөй калды — деп, —
Өлтүргөнүм ырас» деп,
Актанууга жатабы?
Же баш көрсөтүп катынга
Мактанууга жатабы?

Байкачы муну билимдүү,
Сарбагыш, бугу сайышып,
Тарашып жаңы бөлүндү,
Санат жеткис өлүмдү,
Далайы шунтип бүлүндү.
Булан[166] жыйып алышка,
Арага элчи салышка,
Иштерин берди калыска.

Убада сөздү байлашты,
Башкадан калыс шайлашты
Өбүшүп китеп-куранды,
Төрөгелди баатырың,
Карасайды суранды.
Сарбагыш шайлап Коконду,
Төрөгелди баласы-ай,
Элчиге барды Карасай

Кат алып барды Коконго,
Кокондон калыс бек келди.

«Бет кыламын» деп келди.
Качыбек барды оруска
«Кааладык — деп — калыска».

Начальник келди Омбудан[167],
Качыбек барган бугудан.
Орус менен Коконду
Ортого калыс кылышты.

Калыска ишин бериштн,
Калыстар ишин териштн.
Конураттын Энтери,
Колго түшкөн ошондо.
Төрөгелди баатырдын,
Төлөөсүнө бошонду.

Калыстар жакшы оноду,
Шапак уулу Мурзаны,
Жаш да болсо кан деди
Кан Ормонго тогоду.

Бул экөөнөн башканы
Аткезге баарын кетирди.
Эки жактын көп чыгым,
Эл ынтымак кечирди.
Калыстар ишин бүтүрду,
Колго түшкөн буландын,
Бошотуп баарын кетирди.
Калыска келген орусту,
Омбуга кайта узатты,
Жакшылап кылып кызматты.

Качыбек кошо да кетти,
Омбудан көлгө кат келди:
«Шераалынын Качыбек
Султан болду» деп келди.
«Тынччылык керек бизге» — деп,
Журтка тегиз эп келди.

Бир аз жылдын ичинде,
Качыбек султан өлгөндө,
Калк чогулуп көмгөндө,
Шайлады султан Зарпекти.

Зарпек султан болгондо,
Текестен чапты калмакты:
Тегиз журтун жыргатты,
Иледен[168] чапты дуулатты[169].
Ирдентип журтун жыргатты.
Арадан төрт-беш жыл өттү,
Зарпек султан өлгөндө,
Калк чогулуп көмгөндө,
Оруска кабар бергенде,
Көлгө орус келгенде,
Орус жерди көргөндө,
Караколго үй салды,
Карасак жерге кол салды.

Кызыл-Сууга[170] үй салды,
Кызыгып жерге кол салды.
Ак-Сууга[171] мужук үй салды,
Андасак жерге кол салды.

Жана мужук дагы алды,
Байсоорун[172] менен Ой-Талды[173].
Байкасаң жерге кол салды,
Кара-Баткак, Түптү алды.
Карасак жерге кол салды.

Дагы алды бир кезде,
Мужукка берди Жергезди[174]
Мындай зордук көргөздү.
Зулум деп айтат кандайды?
Кай тууралуу өлтүрдү.
Кайран баатыр Балбайды?
Бүгүн да эстен калбайды!..

Артыкча кылды кордукту,
Аябай кылды зордукту.
Албандан кармап өлтүрдү,
Аялуу баатыр Шоорукту[175].

Жана да зулум келтирди,
Жабагынын Алымбек
Жазыксыз муну өлтүрдү.

Ушундай зулум кылганда,
Эч нерсе дебей турганга.

Ыкымын алып кыргыздын,
Ырдыкты[176] берди дунганга.

Э! — дегенин «эп» деген,
Айткан сөзүн «куп!» деген.
Тапкан соң биздей элпекти,
Сарткалмакка бергени
Бөрүбаш[177] менен Челпекти[178].

Зулумдардын тушунда
Кылбады кимге кордукту.
Мечитке сүрөт коёгун деп,
Динге да кылды зордукту.
Көрсөттү далай кордукту,
Көпөштөр[179] кылчу зордукту,
Тартпадык беле кордукту?
Жасоолдон[180] көрүп зордукту.
Базарда эркин жүрө албай,
Байталга ээ боло албай.

Кандай элең ошондо,
Никелейдин[181] тушунда.
Болуш менен бийлерге,
Субалым бар сиздерге,
Кеңсаларга киргенде,
Мекеменин баарында,
Падышанын сүрөтүн
Тартып койгон жок беле?
«Баштан бөркүң алгын» — деп,
Айтып койгон жок беле?
«Үйүндө жүрсөң унутпа,
Санаандан чыгып калат» — деп,
Сары жезден жасатып,
Никелейдин сүрөтүн,
Салбыратып мойнуна,
Артып коёгон жок беле?
Бар беле шондой кылганы,
Же барбы сөзүм жалганы?
Жем элең кедей болушка,
Тең элең качан оруска?
Палисени[182] көргөндө,
Баштан бөркүң алчу элең.
Башын ийкеп коёгондо,

Паша болуп калгансып,
Тебетейин алгансып,
Теңдик тийип калгансып,
Жетине албай калчу элең.
Мужукка[183] качан тең элең?
Буудайын оруп берчү элең.
Адөөлөт качан көрчү элең?
Аштыгын оруп берчү элең,
Акысын качан алчу элең?

Ар нерсеси жоголсо,
Албастан төлөп берчү элең.

Начальникке арыз кылсаң,
Арзыңды качан алчу эле?
Айыптуу бизди кылчу эле,
Абагына[184] салчу эле.
Арыз жаздырган чыгымы,
Мойнубузда калчу эле,
Мындай зулум кылчу эле.

Кедейлер эми эсирдиң,
Кече жыйырманчы асирдин[185]
Он төртүнчү жылында,
Орус, немис урушту,
Олжо кылды кыргызды.
Кыла берди зулумду,
Кыйын алды чыгымды.

Он бешинчи жылында,
Өлчөөдөн артык жут болду.
Он алтынчы жылында
Орус, кыргыз бунт болду.
Он жетинчи жылында,
Никелей зулум жок болду.
Бу китептин аягы
Ушу сөзгө токтолду.
Тамам[186] болду бу китеп,
Декебрдин онунда.
Дүйшөмбүнүн күнүндө,
Шейшембинин түнүндө.
Жыйырма сегиз жылында.
Жыйырманчы асирдин

ТҮШҮНДҮРМӨ

1. Диний түшүнүктөр боюнча кишинин эң биринчи атасы — адам, энеси — ава!

2. Аты Куранда кезиккен табып, дарыгер, акылман, мин жашаган аким.

3. Фарси акыны Абул Касим Фирдоусинин «Шах нама дастанынын негизги каарманы.

4. Мухаммед пайгамбардын төрт досунун бири, жакын тууганы жана күйөө баласы, аскер башчысы, кийин халиф болгон.

5. Мухаммед пайгамбардын төрт досунун бири жана кайын атасы, 634—644-жылдары халиф болгон.

6. Мухаммед пайгамбардын төрт досунун бири жана күйөө баласы. Биринчи куран ушул кишинин колу менен жазылып жыйналган.

7. Мухаммеддин айткандарын калкка таратып, ислам динине үгүттөөчүлөр.

8. Бул дүйнөдөн тирүү өткөн (эч жерге көмүлгөн эмес)

9. Христиан дининде Иисус Христос кудайдын баласы. Исламда бул дүйнөдөн тирүү тиги дүйнөгө өткөн эки пайгамбардын бири.

10. Гректин падышасы Александр Македонский, биздин доордон мурда өткөн.

11. Ислам дини боюнча пайгамбар. Европалык тарыхта Соломон падыша деп аталат.

12. Уламышта капырдын падышасы. Өзүн кудай жарыялап, башка кудай бар болсо атышам, аны өлтүрөм деп атайы бүркүттүн балапандарын багып моюндарына кайык илип асманга чыгып жаа аткан. Анда Алла таала «байкуш көңүлү калбасын, Жебирейил, анын огуна балыкты тосуп бер» деп буюруптур. Ошондуктан балыктын бакалоору тешик болуп калган имиш.

13. Ислам дининдеги төрт имамат багытынын бирин баштаган, чыгыш түрк элдерин мусулман динине киргизген киши.

13а. Абу Али ибн Сина — 980-ж. Бухаранын жанындагы Афшана кыштагында туулуп, 1037-жылы Иранда өлгөн. Укмуштуу окумуштуу, философ жана дарыгер. Европага Авиценна деген ат менен белгилүү.

13б. Баласагындык Юсуп, Токмоктун Буранасында (Баласагын) XI кылымдын башында туулган акын, философ.

13в. Махмуд Кашкаринин башкача аты болушу ыктымал, анткени анын толук айтылышы Махмуд ибн Мухаммед ал — Кашгари. Атактуу окумуштуу Ысык-Көлдүн Барскоонунда 1030-жылдарда туулган.

14. Курандын жана Мухаммед пайгамбардын хадистеринин маанисин чечмелеген диний окумуштуулар.

15. 12-кылымда туулган, Орто азиялык чоң акын. Анын сөөгү коюлган Түркестан (Чимкент обл., Казакстан) шаарында кооз күмбөз турат.

16. Шейх Абдулкадыр Геланинин олуялык аты. 12-кылымда жашаган.

17. Агуул (Ак уул), Кубуулдун (Куу уул) атасы. Ондордун санжырасы көбүнчө ушундай башталат.

18. Ондордун чоң уруусунун аты. Адигине Кашкар кандыгында кушбегилик кызматын аткарган.

19. Адигиненин иниси, сарбагыш, бугулардын чоң атасы.

20. Тагайдын байбичесинин кенже уулу, кийин чоң уруунун аты.

21. Кылжырдан (өз аты Сарбагыш) тараган чоң уруунун аты.

22. Тагайдын Сарбагыш деген уулунун мойну кыйшык болгондуктан «Кылжыр» деген атка конгон. Сарбагыш, бугу уруулары ушундан тарайт.

23. Иле өзөнүнүн баш жагындагы жакшы жайлоонун бири. Азыр Шинжанга карайт.

24. Найзанын бөрү тилинен кийин асабага таңган чачы. Жылкынын кылынан жасалат. Найзаны денеге өтө терең киргизбей, кайра сууруп алууга оңой болуу үчүн керек.

25. Алтай тоосунун күңгөй тарабындагы бир өрдөштүн аты, Кытайга карайт, тыргоот калмактардын жери.

26. Иле өзөнүнө суусу куюлган өрдөштүн аты. Кытайда калмактардын, кыргыздардын жайыттуу жери.

27. Иле өзөнүнө суусу куюлган жайыттуу өрдөш. Кытайда.

28. Бугу ичинде дөөлөс уруусунан, XIX кылымда жашаган акылман.

29. Сарбагыш уруусунун бийлик башчысы. Кандык даражага көтөрүлгөн.

30. Ормондун өз атасы.

31. Жети-Өгүз районундагы токол тоонун аты.

32. 33. 34. Сарбагыштын чоң уруулары. Эл бийлегендеринин аттарынан коюлган.

35. 36. Ормондун балдарынын аттары.

37. Негизинен Ысык-Көлдү жердеген чоң уруунун аты.

38. Сарбагыштын уруусунун аты.

39. Уруусу саяк, мурда Ормондо жигит болуп жүрүп, кийин бугуларга качып барып эл болгон. Балбайдын жоокерлеринин бири, мерген.

40. 41. 42. Саяктын урууларынын аты.

43. 44. Ысык-Көлдүн чыгышында, Түп районунун жер аттары.

45. Эски аскер куралы.

46. Бугунун баатыры. Коңурат Казак баатыр колго түшүрүп келген калмак Чүрүмдүн баласы. Шапактардын колунда чоңоюп, анын атын чакырып калган. Балбай менен барабар чыккан, ар дайым бугу уруусун жоодон коргоодо экөө бирине бири ишенген акылдаш болгон.

47. Бугунун баатыры, белек деген чоң уруусунан тараган Токой уулу Эшкожонун баласы. Бүткүл бугу калкын жоодон коргоодо зор баатырдык көрсөткөн. Ормон канды өлтүргөн. Орустун төбөлдөрү кармап Алматынын түрмөсүндө өлтүрткөн.

48. Бугунун баатыры, Балбайдын жоокер чоролорунун бири.

49. Алыбектин жоодо минүүчү бууданы.

50. Барабан, ургулап үн чыгартуучу музыкалык аспап.

51. Сарбагыштардын баатыры, Ормондун жакын тууганы.

52. Бугулардын бийи.

53. Бугулардын каны, белек уруусунан меңмурат уулунан.

54. Бугулардын арык уруусунан. Жунгарлардын бийлигинде кызмат кылган. Таш сайынган Токсаба деп атанган.

55. Бугулардын арык уруусунун билермандарынын бири.

56. Бугулардын арык уруусунун кадырмандарынын бири.

57. Бугулардын белек уруусунан, меңмурат уулунан. Орусияга карагандан кийин «ага султан» деген бийлик мансапта иштеген.

58. Бугулардын белек уруусунан шапак урууларлан. Орусияны Омскидеги генерал-губернаторуна элчиликке барып, мөөрүн басып бугу элин Орусиянын букаралыгына өткөрүп, бугу элине биринчи «ага султан» болгон.

59. Бугулардын белек уруусу Бирназар бийдин бакма баласы Жылкыайдардын уулу. Бугуларды сарбагыштар чаап аларда казак Тезек төрөгө элчиликке барып, айла таап бугуларды аман алып калган айлакер. Алматыдагы орустун абагынан (түрмөсүнөн) да жалгыз тирүү кутулган киши.

60. Бугулардын атактуу сынчысы, арык уруусунан.

61. Бугулардын баатыры, Балбайдын жоокерлеринин бири, моңолдор уруусунан.

62. Бугулардын жоокерлеринин бири, кыдык уруусунан.

63. Бугулардын баатыры, Ыстам менен Абыкандын жекеге сайышка чыгышында Абыканды капталдан чуратып барып, ыргыта сайып, Ыстамды куткарганда ага ок жаңылган. Кыргын Акимге ок жаңылгандан кийин башталат.

64. Буулардын баатыры, белек уруусунан. Ормондун биринчи чабуулунда Абыкан баатырга каршы сайышка жеке чыккан.

65. Ыстамдын жоого минүүчү бууданынын аты.

66. Жоокер кийүүчү, темир тордон токулган күрмө.

67. Бугулардын мергени, Балбайдын агасынын уулу.

68. Бугулардагы мундуз уруусунун баатыры.

69. Сарбагыштын эл бийлеген баатыры, Ормондун жакын тууганы.

70. 71. 72. 73. Түп районундагы жерлердин аттары.

74. Ормондун кызы, кан Боронбайдын келини, уулу Өмүрзактын аялы.

75. Бугулардын ичинде жүргөн уруунун аты, булардын негизги жерлери Аксы (Жаңы-жол), Талас аймактарында.

76. Кыргыздын бир чоң уруусунун аты.

77. Кыргыздын Долон бийден тараган бир чоң уруусу. Көпчүлүгү Кыргызстандын түштүгүндө жашайт.

78. Адигинении бир уруусу.

79. Чүй өрөөнүндө, Кыргызстан менен Казакстандын чегин ажыраткан бир өрдөш.

80. Кыргызстандын Панфилов району менен чектеш Казакстандын ооданы.

81. Тагайдан тараган чоң уруунун аты.

82. Ак-Талаа районундагы жер аты.

83. Тагайдан тараган бир уруунун аты.

84. Сарбагыштын журт бийлеген баатыры. Ормондун кунун кууган чабуулда сарбагыштардын колун баштап келип, бугулардын колуна түшкөн. Туткунда жүргөндө анын бүтүп келаткан кашка жилигин Балбай улам келип сындырып кыйнаган.

85. Төрөгелдинин жоодо минүүчү бууданынын аты.

86. Кылыч.

87. Адыл баатырдын жоодо минүүчү бууданы. Ормондун кызынын калыңына Боронбайдан кебез байланып калың башы болуп келген күлүктүн аты.

88. 89. Үйлөп үн чыгартуучу музыкалык аспаптардын аттары.

90. Сазда камышка аралаш чыгуучу катуу өсүмдүк. Мунун даны сабагынын башында. Бышканда үлпүлдөп абага учат. Муну кыргыздар олпок, мамык жаздыктарынын ичине салып, куш жүнү сыяктуу пайдаланууучу.

91. Түп районундагы бир өрдөштүн аты.

92. Бугулардын баатыры, желдең уруусунан.

93. Балбайдын кырк жигитинин башчысы, саруу уруусунан жаймагап уулунан.

94. Саруу уруусунун бир ата эли.

95. Балбайдын жигиттеринин бири, бугулардын ичинде жүргөн Адигинеинин чоң багыш уруусунан.

96. Өмүр баатырдын жоого минүүчү бууданынын аты.

97. Мылтыктын бир түрү. Ок, дарыны оозунан куюп дүрмөттөшөт.

98. Булгаары капчык, ок, дары ж. б. салууга пайдаланат.

99. Бугулардын баатыры, кыдык уруусунан.

100. Бугулардын баатыры, Балбайдын тууганы, жигити.

101. Саяк уруусунун эл бийлеген баатыры.

102. Бугулардын чоң, эл башкарган уруусу.

103. Бугулардын баатыры, Бирназар бийдин Алыбайынын баласы.

104. 105. Бугулардын баатырлары.

106. Адигинеден тараган уруу, бугуларга 18-кылымда келип кошулган.

107. 108. 109. 110. 111. 112. Теңизбей уруусунан чыккан баатырлар.

113. Түрк элдеринин байыртан бери келаткан бир уруусу. Булардын өзбектердегиси — өзбек, түркмөндөгүлөрү — түркмөн, казактагылары — казак, кыргыздагылары ..... кыргыз улуту болуп кетишкен.

114. Коңураттардын саспак уруусунан чыккан баатыр.

115. Коңураттардын токтеке уруусунан чыккан баатыр.

116. Бугулардын баатырынын бири.

117. Дөөлөстөрдүн баатыры.

118. Коңураттардын баатыры. Чабуулда колго түшүп, кийин элдешкенде Төрөгелди баатыр менен айырбашталган.

119. Бугулардын Бирназар бийинин калмактардан колго түшүрүп алган бакма баласынын уулу.

120. Бугулардын бир чоң уруусунун аты.

121. 122. Бугулардын урууларынын аттары.

123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. Бугулардын арык уруусунун эл башкаруучулары, баатырлары.

130. Бугулардын бир уруусунун аты.

131. 133. 134. 135. 136. 137. Бугулардын желдең уруусунун билермандары, баатырлары.

132. Бугулардын бапа уруусунун баатыры.

138. Бугулардын бапа жана желдең урууларынын чогуу аты.

139. Бугулардын кыдык уруусунун билерманы, баатыры.

140. Саяктардын мергени. Ууга чыгып баратып, «казаныңарды аскыла» дечү экен.

141. Ысык-көлдүк саяктардын баатыры, эл башкаруучусу.

142. Ысык-Көлдөгү саяктардын бир чоң уруусу.

143. Ысык-Көлдүк саяктардын баатыры.

144. Бугулардын арык уруусунун бир айрыгы.

145. Бугулардын баатыры, арык уруусунан.

146. Орустун «пара» («түгөй», «кош», «эки») деген сөзүнөн.

147. Сарбагыштардын баатыры. «Музоокенин Байгазы» деп да айтылат.

148. Азыркы Түп кыштагынын түндүк жагында, суунун көлгө куйган жериндеги саздын аты.

149. Күнгөй Ала Тоонун, Түп кыштагынын түндүгүндөгү өрдөшүнүн аты.

150. Төрөгелдиге Балбай койгон ат, «калмак» деген мааниде.

151. Кеп Балбай жөнүндө болуп атат. Ал жаш кезинде, сарбагыштардын колуна түшкөндө, Ормон анын бир кулагын кестирип салган.

152. Бугулардын баатыры, алдаяр уруусунан.

153. 154. Бугулардын баатырлары, арык уруусунан.

155. 156. 157. Сарбагыштын баатырлары, Төрөгелдинин жигиттери.

158. 159. Колго түшкөн Төрөгелдинин кыдык менен алдаяр уруулары жол меникилеп талашкандыгы жөнүндө кеп болуп жатат.

160. Өмүр баатырдын багып алган чоң атасы, бугулардын билерманы болгон, мунун тукумдары атын чакырып бугунун бир уруусуна айланган.

161. Төрөгелдинин уулу, атасы менен кошо колго түшкөндө, Төрөгелдинин өтүнүчү боюнча бошотулган. Кийин сарбагыш менен бугуну элдештирүүгө кокондуктардан калыс сурап барган.

162. Жердин аты. Азыр Түптөгү А. Ч. техникуму жайгашкан жердин күн чыгыш жагы.

163. Ормондун чоң атасы, сарбагыштардын билерман уруусунун аты болуп калган.

164. Бугунун шапак уруусунан. Эки эл элдешкенде Ормондун өлүгүнө мунун өлүгү чегерилген.

165. Бугу кийиктин бир жаштагы эркек баласы.

166. Орустун «плен» деген сөзүнөн, туткун деген мааниде.

167. Азыркы Омск шаары.

168. Дарыянын аты. Кытайдан башталып Балкаш көлүнө куят.

169. Казактардын бир уруусу.

170. Жети-Өгүз районунун борбору Покровка турган жердин аты.

171. Ак-Суу районунун борбору Теплоключенко турган жердин аты.

172. Ысык-Көл районунда, кийин Сазоновка, андан кийин Ананьево болду.

173. Түп районундагы бир кыштактын аты.

174. Ак-Суу районундагы жердин аты, азыр Константиновка.

175. Казактын албан уруусунун башчысы, баатыр.

176. Жети-Өгүз районундагы бир кыштак, дунгандар турат.

177. Каракол шаарынын түндүк-батыш четиндеги бир кыштак.

178. Каракол шаарынын түштүк-батыш четиндеги бир кыштак.

179. Орустун «купец» деген сөзүнөн.

180. Орусча «есаул», полициянын, казак орустардын аскердик наамы.

181. Орустун падышасы Николай II.

182. Полиция деген мааниде.

183. Орустун «мужик» деген сөзүнөн алынган.

184. Гауптвахт деген немис сөзүнөн алынган, түрмө деген мааниде.

185. «Кылым» дегендин арабча аты.

186. Арабча «аягы», «бүттү» деген мааниде.

ОРМОН ХАН ТУУРАЛУУ

Ормонду бүтүн кыргызга хан болгон деген да түшүнүктөр болуп жүрөт. Чынында Ормон Сарыбагыштан башка кыргыздарга хандык кыла алган жок. Бирок ал атактуу, өзү айлакер болуптур.

Ормон 1840-жылдарда Көтмалды деген жерде сарыбагыш, солто, саяктын кол баштаган баатырларын, эл башкарган баш кишилерин чакыртат.

— Тезирээк келгиле. Бугу деген элдин чоң Ногой деген баатыры колун курап, сарыбагыш, саяк, солтону чаап олжолоймун деп келе жатат. Бир жолку ачууңду бер деп, мен токтотуп жатам,— деп Ормон нокусум кылат. Шашкаландап чакырылгандар жерге-жээги менен келип калышат.

Ошол кезде жазга салым жутумчулук маал экен, киши деген кара таандай чогулган. Ормон бугунун чакырылган аттуу-баштуу кишилери менен чоң Ногойго өзүнчө үй тиктирип берген болот. Иш баштала электе Ормон чоң Ногойго кайрылып:

— Эл чогулганда мен алдыңа келем, ошондо сурооого жооп бербей унчукпай отура бересиң, — деп үйрөтүп коёт. Чакырылган эл келип, топтолушуп кым-куут болуп бир нече күн камалып жаткандан кийин, Ормон бугу чоң Ногой жаткан үйгө эл менен барат. Үйгө жакындаганда, ээрчитип баргандарын үйдөн окчунураак коюп, чоң Ногойго чуулдатып салам айттырат. Аларды ошол жерге калтырып, эл көрсүн дегенсип, өзү атынан түшүп, камчысын мойнуна салып, бүгүлө, жүгүнө чоң Ногойдун алдына барат.

Ормон кичинелик менен баратканын карап тургандар көрүп, чоң Ногойдон үрөйлөрү учат. Себеби чоң Ногой деген киши бир өгүздүн жарты терисинен бир өтүк жасатып кийген абдан зор киши экен. Алдына эл барганда чоң Ногой унчукпай отура берет. Ормон Ногойдун алдына барып өмөчөктөп:

— Саяк, сарыбагыш, солто туугандарың эки тогуз тартуу байлады, бир жолку ачуунузду маган бериңиз, буларды чаап олжолойм деген ачуунузду токтотуңуз, — дейт. Ногой көпкө чейин унчукпайт. Ормонду ээрчий баргандардын чыны менен эле эстери чыгып турат. Бир кезде чоң Ногой:

— Бердим бир жолку ачуумду Ормон баатыр сага, колумду токтотоюн,— дейт.

— Күлдугум бар,— деп Ормон кайра жөнөйт. Ормонду ээрчип барган саяк, сарыбагыш, солтонун жакшылары Ормон мыктылыгынан бизди бугунун чабуулунан ажыратып калды деп ыраазы болуп, баш ийип калышат. Мунун баары Ормондун амалынан чыккан нерселер. Кийин чоң Ногой:

— Ай ошондо оңбогон Ормондон коркконум ай,— деп калуучу эле деп карыялар сөз кылганын угаар элек. Ошентип Ормон күүлүк кылып, ошол жыйында сарыбагыш, саяк, солтонун жүрөгүн алат да, жыйынды таратпай, эчтеме айтпай, элди кайрадан камап жата берет. Ачкалыктан аттарын союп жеп, далай киши жөө калат.

— Айтаарың болсо айтып, жыйынды тарат, — деп Ормондун алдына барып айтууга ошончолук элден бир киши чыкпайт. Камалып жата беришет. Бир күнү Ормон талаага кийиз, килем жайдырат, ал жайылган килем, кийиздерге элдин баш кишилерин, аксакалдаштырып отургузат. Орто жерине килем жайдырып анын үстүнө илбирстин терисин салат. Эл олтуруп жайланышкандан кийин, Ормон келет да, орто жерге салынган илбирстин терисине барып отурат. Кыйлага чейин унчукпайт, эл карап отура берет. Эл унчукпагандан кийин:

— Кызыл тебетей бирөө эле болот, — деп Ормон өзүнүн эки санын аткып алат да: — Тарагыла,— дейт. Аран турган эл бет-бети менен тарап жоголот.

Ошентип Ормонду эч ким хан көтөргөн эмес экен, ал өзүнөзү хан көтөргөн, андан кийин өзүн хан деп эсептеген.

(Талип Молдо — «Кыргыздар» китебинин экинчисинен алынды).

Басмага даярдаган жана редакциялаган
АЛДАШЕВ Абдылхай
Жоопту редактор *К. Чукулдуков*
Тех. редактор *В. СОКОЛЕНКО*
Корректор *Т. ЖУНУШЕВА*

Терүүгө 5.09.1992-ж. берилди. Басууга 9.09.1992-ж. кол коюлду. Форматы 60×84¹/₁₆. кагазы тип. № 2. Офсеттик басма. 4,5 шарттуу б. т. Заказ 1234. Тиражы 20.000.

Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик концернинин «Учкун» басмаканасынан басылды.
Правда көчөсү, 24.